

ΑΝΤΩΝΗΣ ΧΑΤΖΗΜΩΥΣΗΣ

ΑΙΔΩΣ, ΑΓΑΠΗ, ΑΓΩΝΙΑ

Η ΖΩΗ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΧΑΤΖΗΜΩΥΣΗΣ

ΑΙΔΩΣ, ΑΓΑΠΗ
ΑΓΩΝΙΑ

Θέση υπογραφής δικαιούχου δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας, εφόσον η υπογραφή προβλέπεται από τη σύμβαση.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993, όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής αδείας του εκδότη κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Έργο εξωφύλλου: Tiziano, *La Venere di Urbino*, 1563 (Φλωρεντία, Gallerie degli Uffizi)

Εκδόσεις Πατάκη – Σειρά «Η ζωή των ιδεών»

Διεύθυνση σειράς: Σταύρος Ζουμπουλάκης

Αντώνης Χατζημωυσής, *Αιδώς, αγάπη, αγωνία*

Υπεύθυνος έκδοσης: Άγγελος Κοκολάκης

Διόρθωση: Βασίλης Αργυρόπουλος

Σελιδοποίηση: Γιώργος Χατζησπύρος

Copyright© Αντώνης Χατζημωυσής και Σ. Πατάκης Α.Ε.Ε.Δ.Ε.

(Εκδόσεις Πατάκη), 2020

Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Δεκέμβριος 2020

Κ.Ε.Τ. Γ970 Κ.Ε.Π. 919/20

ISBN 978-960-16-9024-7

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 210.52.05.600, 801.100.2665, ΦΑΞ: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΒΟΡΕΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ: ΚΟΥΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ),

570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Τ.Θ. 1213, ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Αιδώς

9

Αγάπη

31

Αγωνία

49

Σημειώσεις

73

Ευχαριστίες

87

Αγάπη

I

Έρως, έμερος, στοργή, φιλία, σεβντάς... Η αγάπη, όπως και η ύπαρξη, λέγεται πολλαχώς.⁶

Πολύσημος είναι κι ο ιστός που ενώνει την αγάπη με την ηθική. Ο κοινός νους προκρίνει τη συνάφεια μεταξύ αγάπης και ενάρετου χαρακτήρα, λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι οι πράξεις όποιου αγαπά προάγουν τις αρχές της ηθικής.

Ως αποκλειστική σχέση μεταξύ δύο προσώπων

όμως η αγάπη φαίνεται να στέκεται στον αντίποδα της ηθικής. Κύριο αίτημα του ηθικού λόγου είναι η απόδοση της ίδιας αξίας σε όλους τους ανθρώπους, απλώς και μόνο λόγω του ότι είναι άνθρωποι, κι η μέριμνα να προστρέχουμε στην ανάγκη τους, εάν και όποτε είναι αυτό εφικτό.

Αντιθέτως, χαρακτηριστικό της αγάπης που έχω προς τη γυναίκα μου είναι η φροντίδα που επιδεικνύω προς ένα και μόνο πρόσωπο, οι αξίες του χαρακτήρα ή της εμφάνισης που αναγνωρίζω στη δική της και μόνο παρουσία, η δυσπερίγραπτη έλξη που αισθάνομαι προς αυτήν και προς κανένα άλλο άτομο.

Η αγάπη και η ηθική μπορεί, ως εκ τούτου, να εγείρουν διαφορετικές απαιτήσεις. Το ουσιαστικό πρόβλημα όμως δεν είναι πρακτικό αλλά εννοιολογικό. Πρόκειται για ζήτημα διαφορετικής οπτικής. Δεν μπορείς να επιθεωρείς από απόσταση μια παραλία και ταυτόχρονα να εστιάζεις σ' ένα βότσαλο. Γι' αυτό και αρκετοί πιστεύουν ότι μία από τις δύο οπτικές, της ηθικής ή της αγάπης, αναπόδραστα λαμβάνει προτεραιότητα: αν είσαι ερωτευμένος, παραμελείς τα ηθικά σου καθήκοντα, κι

ΑΓΑΠΗ

αν σε απασχολεί σοβαρά η ηθική, είσαι κατά πάσα πιθανότητα ανέραστος.

Η δική μου άποψη είναι διαφορετική. Για να κατανοήσουμε πώς μπορεί να συνδέεται το συναίσθημα της αγάπης με την ηθική, καλό θα ήταν να διακρίνουμε κατ' αρχάς την ηθική σκοπιά από την ηθικολογία. Η ηθική μάς καλεί να υπολογίζουμε τον κάθε άνθρωπο εξίσου με τον διπλανό του· αυτό όμως δεν σημαίνει ότι πρέπει να μεριμνούμε για όλα τα ενδιαφέροντα όλων των ανθρώπων, αλλά ότι οφείλουμε να σεβόμαστε εξίσου τα δικαιώματα του καθενός.

Το πρόβλημα πάντως δεν λύνεται τόσο εύκολα, καθόσον η ηθική σκοπιά θέτει ένα αίτημα καθολικότητας το οποίο μπορεί διαρκώς να παρεμβάλλεται στη σκέψη μας, ακυρώνοντας τον αυθόρμητο χαρακτήρα της αγαπητικής σχέσης. Παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της δυνατότητας να διασωθεί ένας μόνο άνθρωπος από ένα φλεγόμενο κτίριο στο οποίο βρίσκεται η γυναίκα σου. Το ζήτημα εδώ δεν αφορά το αν η ηθική σε προτρέπει να σώσεις τη γυναίκα σου, αλλά το ποιος είναι ο λόγος για τον οποίο σε καλεί να το κάνεις. Θα ήλπιζε κα-

νείς (ας πούμε η γυναίκα σου, η Εύα) ότι η σκέψη που σε έκανε να τρέξεις ήταν η σκέψη σου για την Εύα και όχι η σκέψη ότι σε περιπτώσεις όπως αυτή ο καθείς οφείλει να σώζει τη γυναίκα του, κι αφού επιβεβαιώσεις ότι η Εύα είναι η γυναίκα σου, ξεκινάς να σώσεις αυτό το άτομο. Το αξιοπερίεργο δηλαδή είναι ότι η ηθική φαίνεται να σε καλεί να πράξεις προς όφελος εκείνης που αγαπάς με τρόπο που υπονομεύει το ίδιο το βίωμα της αγάπης.

II

Μια διαφορετική λύση ίσως θα ήταν να επανεξετάσουμε τη φύση της ηθικής. Κάποιοι θεωρούν ότι η έμφαση στην ισότητα και τον αμερόληπτο συλλογισμό συνιστούν μια διανοητική εμμονή που πρέπει να υπερβαθεί. Αντί του καθολικού θα πρέπει να αναζητούμε το καθ' έκαστον, αντί του αφηρημένου το συγκεκριμένο. Η πραγματική ηθική δεν είναι υπόθεση της λογικής αλλά ενός ιδιαίτερου είδους προσοχής.

Με τα λόγια της Irish Murdoch: «Πρέπει ένα νοητικά μη ανεπτυγμένο παιδί να παραμείνει στο

σπίτι ή να σταλεί σε ίδρυμα; Πρέπει μια υπερήλικη συγγενής που διαρκώς δημιουργεί προβλήματα να χαίρει της φροντίδας μας ή να της ζητηθεί να μας απαλλάξει από την παρουσία της; Πρέπει ένας δυστυχημένος γάμος να συνεχίσει να υφίσταται για χάρη των παιδιών; [...] Η αγάπη, που φέρει την ορθή απάντηση, είναι μια άσκηση δικαιοσύνης και ρεαλισμού και της ικανότητας να βλέπεις πραγματικά».⁷

Χρησιμοποίησα τον όρο προσοχή για να αποδώσω την έννοια της ηθικής όρασης που χαρακτηρίζει τη σκέψη της Murdoch. Η προσοχή είναι από τις πλέον πολύσημες λέξεις της ελληνικής γλώσσας. Προσέχω σημαίνει παρατηρώ με ενδιαφέρον, σημαίνει επίσης προφυλάσσω κάποιον ή μεριμνώ γι' αυτόν, αλλά ο τρόπος που εκφράζουμε τη μέριμνά μας δεν είναι παρεμβατικός. Αντιθέτως, η προσοχή υποδηλώνει ενός είδους απόσταση. Σε κάποιες περιπτώσεις, η προσοχή ενέχει, αν θέλετε, μια ευαισθησία στο γεγονός ότι αυτό που εκτιμούμε είναι κάτι ευάλωτο ή εύθραυστο — κι έτσι το χειριζόμαστε προσεκτικά. Σε κάποιες άλλες, δηλώνει το δέος που νιώθουμε προς

κάποιον, ενώπιον του οποίου στεκόμαστε (με) προσοχή.

Δεν είναι, ως εκ τούτου, παράδοξο ότι μία από τις βασικές έννοιες της ηθικής στις λατινογενείς γλώσσες είναι η *reverentia* από το ρήμα *vereor*, που αποδίδει το αρχαιοελληνικό ὄρω. Από το *reverentia* προέρχεται στην αγγλική το *reverence*, με τη διττή σημασία του *respect* και του *regard*. Ο σεβασμός (*respect*) συνδέεται με το βλέμμα (*regard*), λέξη η οποία αναφέρεται και στην όψη ενός ζητήματος στο οποίο καλείται να εστιάσει η σκέψη μας.

Το ίδιο ισχύει και για τη γερμανική *Achtung* που, σύμφωνα με τον Kant, δηλώνει το κίνητρο της ηθικότητας.⁸ Η λέξη *Achtung*, ως παράγγελλμα, μπορεί να εκφράζει την προσοχή, δηλώνει όμως και ένα είδος τιμής ή αξίας που αποδίδω σε κάποιον, τον σεβασμό που του οφείλω απλώς και μόνο ως πρόσωπο. Για τον Kant, το θεμέλιο κάθε ηθικής πράξης είναι ο σεβασμός προς τον ηθικό νόμο. Μιλώντας για «ηθικό νόμο», ο Kant αναφέρεται σε μια βούληση που ενεργεί έλλογα.⁹ Η λογικότητα της βούλησης έγκειται στη δυνατότητά

της να αποφασίζει δίχως τους περιορισμούς που θέτει η ψυχική στενότητα, η κουτοπονηριά, η ιδιότης και οι φαντασιώσεις μας. Πρόκειται, αν θέλετε, για μια ιδεώδη βούληση. Ο Kant την ονομάζει «ηθικό νόμο», διότι λειτουργεί ως κανόνας ή πρότυπο για την καθημερινή μας βούληση.

Η έλλογη βούληση έχει όμως και μια άλλη διάσταση. Δρώντας πραγματικά ανεξάρτητα από τις μικρότητες ή την αυταρέσκειά μας, γινόμαστε ο αληθινός εαυτός μας, καθόσον μόνο τότε παύουμε να είμαστε ένα αντικείμενο που άγεται και φέρεται από την εκάστοτε μόδα, και γινόμαστε υποκείμενο που χαράσσει το ίδιο τη μορφή του βίου του — αποκτά δηλαδή χαρακτήρα.

Γιατί όμως ο σεβασμός προς τον άλλο, ακόμη κι όταν ο άλλος μάς εμφανίζεται υπό την καλύτερη εκδοχή του, να έχει σχέση με την αγάπη; Είναι ίσως δύσκολο να προσεγγίσουμε σήμερα την αγάπη με καντιανούς όρους, κυρίως διότι η τρέχουσα φιλοσοφική συζήτηση για την αγάπη φαίνεται εν πολλοίς να προκρίνει μια άποψη προς την οποία αντιτίθεται η παρούσα προσέγγιση: την άποψη ότι η αγάπη έχει έναν στόχο.

Ευχαριστίες

Τα μέρη που συνθέτουν το παρόν τρίπτυχο παρουσιάστηκαν, σε διαφορετικά στάδια επεξεργασίας, στο Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, το Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, το Ίδρυμα Άρτος Ζωής, το Μουσείο Ακρόπολης, το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, την Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών, τη Μονάδα Νευροψυχολογίας του Αιγινήτειου Νοσοκομείου, καθώς και σε τμήματα φιλοσοφίας των University College London, University of Edinburgh, Université de Genève, Universität Luzern, Università di Pisa, Università Venezia, Univer-

sidad de Madrid, Universidade de Lisboa, École des Hautes Études en Sciences Sociales και στη Sorbonne. Είμαι ευγνώμων στους οικοδεσπότες και το εκάστοτε ακροατήριο, που με τα ερωτήματα και τις παρατηρήσεις τους διεύρυναν τη θεματική των κειμένων και με βοήθησαν να αποσαφηνίσω τη σκέψη μου. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον Στέλιο Βιρβιδάκη, τον Σταύρο Ζουμπουλάκη, τον Κώστα Ιωαννίδη, τον Διονύση Καψάλη, τον Γιώργο Ξηροπαΐδη, τον Κωνσταντίνο Παπαγεωργίου, τον Κώστα Πόταγα, τον Νικόλαο Σταμπολίδη και την Ιωάννα Σουφλέρη. Ευχαριστώ επίσης το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία για την άδεια αναπαραγωγής του κειμένου «Ο εκτεθειμένος εαυτός», στον τόμο *Τέχνη και Δημοκρατία*, επιμ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Π. Μπουκάλας, Κ. Παπαγεωργίου (Αθήνα, 2019, σελ. 35-44), και το Ίδρυμα Άρτος Ζωής για το κείμενο «Ηθικά παράδοξα της αγάπης», στον τόμο *Για την αγάπη*, επιμ. Σταύρος Ζουμπουλάκης (Αθήνα, 2017, σελ. 286-296).